

*Наталія Кінд-Войтюк –
кандидат історичних наук, доцент СНУ ім. Лесі Українки*

Охорона пам'яток старовини Західної Волині у 1920-х – 1930-х роках

Вагоме місце у вирішенні завдань охорони національних історичних пам'яток належить узагальненню досвіду краєзнавчої роботи, вивчення і збереження культурної спадщини у минулому, в тому числі протягом 1920-х – 1930-х років у межах Західної Волині, яка у зазначений період перебувала під владою Другої Речі Посполитої. Історична спадщина цього регіону засвідчувала приналежність його минувшини і культури корінному населенню – українцям, переплетення і взаємовплив їх культури з культурою інших народів, представники яких населяли край.

Початок організації збереження пам'яток старовини у Волинському воєводстві тісно пов'язаний з Міністерством віровизнань і народної освіти, яке безпосередньо керувало пам'яткоохоронною роботою у Другій Речі Посполитій. Воно постало з Департаменту віровизнань і народної освіти, утвореного 31 січня 1917 року. Функції щодо охорони пам'яток старовини Міністерство віровизнань і народної освіти отримало на підставі декрету Регентської ради від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками культури і мистецтва. Одночасно з цією структурою контроль над збереженням пам'яток старовини, що поділялись на рухомі, нерухомі пам'ятки та твори мистецтва, провадило Міністерство культури і мистецтва, утворене 5 грудня 1918 року. Для допомоги в організації пам'яткоохоронної роботи у 1920 році до складу воєводських управлінських структур було включено пам'яткоохоронні відділи, які за польською термінологією отримали назву консерваторських, а також реставраційні комісії. Вони відповідали за проведення інвентаризації, збереження та реставрацію пам'яток старовини.

Усі вищезазначені рішення набули правової сили на Волині після утворення 4 лютого 1921 року Волинського воєводства. Зокрема, за розпорядженням Ради Міністрів Польщі від 26 вересня 1921 року тут набув чинності декрет від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками культури і мистецтва. А 8 листопада 1921 року в Луцьку був створений воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі. Він розглядав справи надання дозволів на знищення, реконструкцію, оздоблення, перебудову нерухомих пам'яток старовини: костелів, церков, синагог, замків, палаців, ратуш, веж, дзвіниць, які знаходилися у державній чи приватній власності і мали історичну чи мистецьку цінність. Волинський воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі очолив реставратор З. Мурвіц. Він був радником волинського воєводи з питань культури, мистецтва і охорони пам'яток. Місцем перебування реставратора стало місто Луцьк. Лише у зимові місяці З. Мурвіц перебував у Львові, де займався науковою діяльністю [4, 218].

17 лютого 1922 року Міністерство культури і мистецтва було ліквідоване. Усі справи, що стосувалися його компетенції, передавалися Міністерству віровизнань і народної освіти. Протягом 1924-1931 років тут керівництво пам'яткоохоронною роботою здійснював департамент мистецтва, а в 1931-1936 роках – департамент культури і мистецтва. У 1936-1939 роках цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віровизнань і народної освіти Польщі [7, 191-192, 200; 6, 3].

Вивчення та збереження найважливіших архітектурних пам'яток Волині входило й до компетенції Міністерства громадських робіт Польщі. Так, у травні 1925 року завдяки фінансуванню цієї державної установи до Волинського воєводства з Варшави прибув Г. Поденбський, який займався фотографуванням місцевих реліквій. Мета його приїзду – збір матеріалів до архіву Міністерства громадських робіт [14, 4].

У діяльності зі збереження архітектурних шедеврів загальнопольські і воєводські державні структури спиралися на підтримку Державного об'єднання реставраторів давніх пам'яток, яке призначало уповноважених у кожне з воєводств Другої Речі Посполитої. З 1924 року функції уповноваженого цього об'єднання у Волинському воєводстві виконував Я. Гоффман. З 1926 року уповноваженою під час проведення реставраційних робіт на теренах воєводства була призначена І. Савіцька.

Третя конференція окружних консерваторів, що проходила 24-25 червня 1922 року, прийняла рішення про поділ Польщі на 8 округів. Одним з них став округ (за № 6) з центром у місті Любліні, який включав у себе Люблінське і Волинське воєводства. На чолі округу став консерватор М. Древко. З 1923 року Люблінський округ включав у себе Люблінське, Волинське і Поліське воєводства, тобто, на три воєводства призначався один консерватор.

Наступною ланкою у пам'яткоохоронній роботі Польщі, яка знайшла безпосереднє втілення на Волині, стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 травня 1924 року про скликання з'їздів реставраторів. Ці зібрання отримували повноваження вирішувати питання фінансування відновлення і збереження культурно-історичної спадщини Польщі.

Зазначена та інші проблеми пам'яткоохоронної роботи обговорювалися на XII загальнопольському з'їзді Ради реставраторів, що відбувся на Волині 20-24 вересня 1927 року [2, 65].

20 вересня 1927 року на засіданні з'їзду волинський воєвода В. Мех підняв питання про призначення окремого окружного консерватора для Волинського воєводства, а не єдиного консерватора на три воєводства з місцеперебуванням у Любліні [10, 398]. Розглядалися також питання про охорону пам'яток міста Луцька: замку Любарта, синагоги, руїн вірменської церкви. Учасники з'їзду прийшли до висновку, що реставрація замку Любарта не проводилася з часу утворення Волинського воєводства. Тогочасний стан руїн і В'їзної вежі Луцького замку значно погіршився. Реставратори ухвалили рішення: дослідити стан пам'ятки, провести будівельні роботи за напрямком фундаменту через підмурування великого вилому в бічній стіні; внутрішні стіни замку, які мали тріщини, заробити рідким цементом. Опіку над замком могла б взяти місцева громадсько-культурна установа. Учасники з'їзду констатували, що на реставрацію замку потрібно 12 тис. злотих, а тому необхідна допомога уряду Польщі. З'їзд вирішив, що через незначну мистецьку та історичну

цінність слід розібрати залишки вірменської церкви, а уцілілу цеглу з її руїн використати на відбудову замку Любарта [5, 191-192].

21 вересня 1927 року засідання з'їзду Ради реставраторів продовжилося в Острозі. На ньому було вирішено передати місцевому музеєві опіку над замком князів Острозьких, провести дрібний ремонт аттика вежі Галшки, замурувати Красногорську (Луцьку) браму для пішоходів, проводити археологічні розкопки та історичні дослідження замку лише з дозволу реставраційних служб [10, 390]. Увагу учасників з'їзду привернув костел і монастир францисканців у містечку Межиричі поблизу Острога. Було ухвалено провести його архітектурні обміри, скласти кошторис ремонтних робіт і внести його до сеймикового бюджету.

Після Острога делегати XII з'їзду Ради реставраторів переїхали до містечка Дубно, у якому, за висновками експертів, пам'яткоохоронна робота знаходилася в занедбаному стані. Винуватцями цього вважалися дирекція громадських робіт і органи влади, які відповідали у Дубно за проведення будівничих робіт і які не співпрацювали з окружним консерватором. Між тим у Дубно збереглося чимало пам'яток старовини, які вимагали невідкладного втручання для їх збереження [1, 1-32].

Під час аналізу стану збереження пам'яток міста особливе занепокоєння викликав місцевий замок. Реставратори зазначили, що він знаходиться у страшному запустінні. Було вирішено: замок та в'їзну вежу відновити за спеціальним проектом на основі проведених архітектурно-історичних досліджень; провести обміри у палаці Любомирських і сфотографувати його; вивчити і визначити кордони замку з метою припинення захоплення приватними власниками замкової території, усунути нову невідповідну в'їзну браму [10, 392].

23-24 вересня 1927 року засідання з'їзду Ради реставраторів Польщі продовжилося у Вишнівці. Їх особливу увагу привернув костел кармелітів, перетворений за царату на православну церкву. До костелу з місцевого парку повинні були бути повернені дві фігури святих, які стояли в нішах фасадної стіни [10, 398]. У цей же день делегати відвідали Почаївську Лавру, де ознайомилися з історією краю і станом церковних споруд. На цьому з'їзд завершив свою роботу.

Таким чином, XII з'їзд Ради реставраторів Другої Речі Посполитої звернув увагу на питання організації пам'яткоохоронної роботи у Волинському воєводстві. Його здобутком можна вважати аналіз стану збереження культурної спадщини Волині, виділення коштів на ремонтні та реставраційні роботи, необхідні для збереження архітектурних пам'яток або повернення первісного вигляду давнім спорудам, розробку конкретного плану реставрації пам'яток Волині. При цьому варто зазначити, що увагу делегатів з'їзду привернули насамперед архітектурні пам'ятки польської культури: споруди римо-католицької церкви, палаци й резиденції польської знаті.

Рішення та рекомендації XII з'їзду Ради реставраторів Польщі, що проходив у Волинському воєводстві, були враховані при розробці і прийнятті розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 року про опіку над пам'ятками старовини [12, 101]. На підставі статті 9-ої цього документу створювалися окружні реставраційні комісії, до складу яких входили воєвода, реставратор і помічник реставратора. Членство в окружній реставраційній комісії становило 3 роки [8, 14]. У складі комісії запроваджувалася посада члена-кореспондента, в обов'язки якого входило інформувати окружну реставраційну комісію про справи щодо збереження пам'яток минулого у кожному з регіонів Польщі. Членів-кореспондентів призначав воєвода [8, 13]. Основне завдання окружних реставраційних комісій полягало в організації пам'яткоохоронної діяльності на підпорядкованій їм території. Комісія виконувала розпорядження міністра віровизнань і народної освіти безпосередньо на місцях.

Одним з найвагоміших правових актів Польщі в організації пам'яткоохоронної роботи стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 липня 1928 року про укладання реєстру пам'яток старовини. За цим розпорядженням пам'ятки поділялись на нерухомі (пам'ятки мистецтва, архітектурні споруди) та рухомі (пам'ятки мистецтва, археологічні пам'ятки, палеонтологічні знахідки, архівні та бібліотечні збірки). Взяття їх на облік проводилося у кожному воєводстві. Винятком становили твори мистецтва, рукописи, які перебували в католицьких костелах. При внесенні пам'ятки до реєстру реставратор повинен

був вказати наступні дані: місце, де була знайдена пам'ятка (назва місцевості, повіт, гміна); дату чи століття її створення; опис пам'ятки; ім'я, прізвище і адресу власника пам'ятки. У хронологічному відношенні реєстрові підлягали пам'ятки, що відносилися до Х – першої половини ХІХ ст. [13, 379].

Контролюючим органом цієї всепольської акції стало Інвентаризаційне бюро, створене 1929 року у Варшаві. Сюди надходили описи і фотографії пам'яток старовини, укладався їх каталог. Найбільшими помічниками Інвентаризаційного бюро стали окружні реставратори і воєводські відділи мистецтв. Усі реставратори укладали спеціальні інвентаризаційні картки. Описові креслення пам'ятки виготовлялись у масштабі 1:500. Кожна інвентаризаційна картка пронумеровувалась, зазначався місяць, рік, а іноді навіть і день її виготовлення. Це давало можливість прослідкувати хід та результати укладення реєстру пам'яток – вагомого складника пам'яткоохоронної роботи та історично-краєзнавчих досліджень на теренах Польщі, у тому числі й у Волинському воєводстві [13, 389]. Для його більшої повноти Рада Міністрів Другої Речі Посполитої 25 вересня 1932 року видала спеціальне розпорядження. Тут зазначалось, що громадяни країни зобов'язані повідомити реставраторів та Інвентаризаційне бюро про історичні пам'ятки, які знаходяться у їх приватній власності, для внесення до каталогу пам'яток старовини Польщі. Крім цього, такі громадяни повинні забезпечити належний стан утримання скарбів минувшини. Для виконання цього розпорядження була прийнята спеціальна інструкція щодо обліку пам'яток.

Темпи виконання вищезазначеного заходу залежали від державної допомоги. Кошти на це виділяв Фонд праці Другої Речі Посполитої. За виділені гроші наймалися безробітні архітектори і фотографи, які виконували виміри і фотографування пам'яток старовини [13, 381]. Водночас при укладенні реєстру державна влада зверталася до громадян із закликом самим досліджувати, обліковувати і берегти місцеві реліквії. Так, у 1931 році волинський воєвода Г. Юзевський звернувся до священників із листом-відозвоу про виявлення стародавніх пам'яток краю, зокрема, творів малярства. Тут зазначалось: «Волинь – це земля з великою кількістю культурних, мистецьких, архітектурних старожитностей, які багатьом невідомі, а лежать у закамарках, на дахах. Серед них святині, портрети відомих релігійних і політичних діячів. З метою закарбування давньої історії краю, пам'яті про її видатних синів постав задум створення і видання пам'ятного альбому, де були б вміщені фотографії стародавніх образів, картин та ін.» [2, 1-2]. Перед священниками ставилися наступні вимоги щодо подання відомостей про малярські пам'ятки старовини: приблизний час створення твору (століття); автор реліквії (якщо відомий); опис картини; вказати, чим написаний твір (якою фарбою – олійною чи масляною або олівцем). Далі зазначалося, що з однією з умов відповіді на лист-відозву є подання оригіналу чи фотографії пам'ятки мистецтва. На підставі зібраних матеріалів і після їх фахової оцінки у населені пункти, де знаходились ці старожитності, висилались спеціалісти-фотографи, які мали провести зйомки пам'яток старовини [2, 1-23].

Укладання реєстру пам'яток Другої Речі Посполитої, у якому визначальна увага зверталася на городища, замки, палаци, культові споруди та інші архітектурні об'єкти, давало змогу оцінити стан пам'яток і проводити ремонтні та реставраційні роботи. Так, у річному звіті реставратора Волинського воєводства К. Півоцького за 1931 рік йдеться про проведення ним (з метою впорядкування реєстру) огляду пам'яток Кременецького і Дубенського повітів. Говорячи про нестачу коштів для виконання обов'язків реставратора, К. Півоцький звернув увагу на необхідність ремонту замку в містечку Вишнівець Кременецького повіту. Реставратор пропонував для знищення грибка зняти підлогу в партері головного корпусу, замінити стовпи, що підтримують стелю споруди, зберегти старовинні кахлі на стінах. Реставратор відмітив, що ремонт і спорудження будинків, які знаходяться біля старовинного цвинтаря у Кременці, потрібно узгоджувати з ним [9, 262-265].

У серпні 1932 року в рамках заходу зі складання реєстру старожитностей волинський реставратор Ю. Дуткевичем у селі Бережці Кременецького повіту описав два кам'яні пам'ятники на цегляних цоколях висотою 2,5 метра, що зображали вершників. Вони датувалися ХVІІІ століттям і розташовувалися на тому місці, де, за місцевими переказами, колись загинуло двоє братів Тарновських [13, 389].

Ю. Дуткевич розробив також план фінансування укладання реєстру і відновлення

пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 рік у сумі 22600 злотих [8, 101]. Серед пам'яток історії краю планувалось провести реставрацію колонного залу Дубенського замку, зміцнити фундамент і стіни костелу XVIII ст. у Турійську, законсервувати В'їзну вежу Луцького замку, відремонтувати палац князів Вишневецьких, звести покрівлю костелові XVIII ст. у Кисилині, реставрувати поліхром на костелі XVIII ст. у Голобах, відновити дзвіницю у костелі XVI ст. у Мацейові, провести консервацію православної церкви XVII ст. у Низкиничях, даху парафіяльного костелу Берестечка, міської башти Острога, вежі синагоги XVII ст. у Луцьку, виділити цеглу на склепіння костелу XVII ст. у Затурцях [8, 99]. Реставратор просив відділ мистецтв Міністерства віровизнань і народної освіти у цьому ж 1934 році виділити йому 200 злотих на поїздку до Кременця, Почаєва, Вишневця, Затурець, Клевая для проведення огляду місцевих пам'яток старовини [8, 12].

План реставрації, розроблений Ю. Дуткевичем як на 1934, так і на наступні роки, завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і народної освіти, загалом був виконаний. У місті Дубно вдалося провести відновлення замку, яке повернуло споруді первісний вигляд. Вежі бастіонів замку були покриті дахами округлої форми, а їх стіни прикрашені орнаментом у вигляді черепашок. Опік та підтримання у належному стані пам'яток Луцька здійснювались за рахунок магістрату міста. Для цієї мети ним було виділено 7500 злотих, з них на реставрацію замку Любарта – 6500 злотих [3, 8-9].

Справу, розпочату у Волинському воєводстві К. Півочьким та Ю. Дуткевичем, у 1936-1938 роках продовжив на посаді окружного реставратора мистецтвознавець З. Ревський. У 1936 році він провів інвентаризацію старих дерев'яних церков Волинського воєводства, які до цього часу були недостатньо вивчені [11, 430].

Під керівництвом З. Ревського проводились реставраційні роботи у замках Дубно, Старого Олексинця, Розток, Острога, врятовано багато костелів і церков, зокрема у Володимирі-Волинському, а також об'єктів світської архітектури. У 1937-1938 роках ремонтні роботи були проведені на 20 пам'ятках. Багато об'єктів фіксувалося на фотоплівку і передавалося до Волинського музею. На жаль, лише незначна частина світлин З. Ревського збереглась на сьогодні у фондах Волинського краєзнавчого музею.

У 1938 році З. Ревський піддав критиці спроектований у Луцьку костел, перероблений з давньої гарнізонної церкви, підняв питання про реставрацію картин в ліцейному костелі Кременця, відновлення палацу Любомирських у Рівному та костелу в Устилузі [11, 430-431]. Восени 1938 року з ініціативи окружного реставратора для рятування замку Любарта у Луцьку, аналогічних старовинних споруд інших 14 міст Західної Волині від поступової руйнації відділ архітектури Варшавської політехніки розпочав тут дослідження оборонних валів. Також вперше на Волинь були запрошені маляри-реставратори для рятування стінного і станкового живопису. Таким чином, впродовж двох років вдалося зупинити процес руйнації на 20 об'єктах. Серед врятованих пам'яток слід виділити фрески XVII ст. та картини XVIII ст. парафіяльного костелу у Берестечку.

Згадуючи через багато років пам'яткознавчу працю у Волинському воєводстві, колишній волинський окружний реставратор З. Ревський писав: «Я старався дати Волині все, що міг. Боровся за збереження пам'яток польських, українських, єврейських, караїмських, вірменських. Дружив з представниками усіх народів, поважав любов до минулого усіх інших жителів Волині, а не лише поляків».

Отже, в пам'яткоохоронній діяльності у Волинському воєводстві визначна увага зверталася на проведення реконструктивних робіт. Відбувалося відновлення насамперед пам'яток польської культури: костелів, середньовічних замків, шляхетських палаців, пам'ятників визначним особам з історії Польщі. Така діяльність здійснювалася під керівництвом Міністерства віровизнань і народної освіти на підставі відповідної законодавчої бази. Її основу склали розпорядження президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 року, а також розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 липня 1928 року про укладання реєстру пам'яток старовини. Помітну роль у проведенні реконструктивних робіт стосовно архітектурних пам'яток Волині відіграли робота і рішення XII загальнопольського з'їзду Ради реставраторів, що відбувся на теренах воєводства у вересні 1927 року.

Пам'яткоохоронна робота у Волинському воєводстві у 1920-х – 1930-х роках,

незважаючи на прорахунки та упущення, зумовлені періодом власного становлення і набуття відповідного досвіду, політичною лінією польського уряду, ознаменувалася помітними результатами у пошукові, збиранні, вивченні історичних матеріалів та пам'яток, збереженні культурної спадщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Волинської області, ф. 36, оп. 9, спр. 13.
2. Державний архів Волинської області, ф. 46. оп.1. спр. 3354.
3. Державний архів Волинської області, ф. 158. оп.1. спр. 46.
4. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-18.
5. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-25.
6. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), zesp. 8, syg. 2-7/6.
7. AAN, zesp. 8, syg. 322-323.
8. AAN, zesp. 14, syg. 7027.
9. AAN, zesp. 14, syg. 7028.
10. AAN, zesp. 14, syg. 7030.
11. Hoffman J. Bibliografia Wołynia / J.Hoffman // Rocznik Wołyński. – 1939. – № 8. – S. 333-477.
12. Kowalczyk I. Powołanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat / I. Kowalczyk // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99-103.
13. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego /I. Lewicki //Ochrona zabytków. – 1999. – № 1. – S. 375-390.
14. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. / M. Orłowicz .– Łuck: Nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku, 1929. – 387 s.